

О. Білозерський

КОМАХА

П. В.

У чотирикутнику
смерти

М. Мельник

Ожив степ

55505/16

321

НАЙКРАЩІ І ПОВІДАННЯ

САМОСВІТИ

16

Білозерський О. П.

КОМАХА

ЦІНА 25 СОТ.

Читайте дальший випуск

Найкращих Оповідань Самоосвіти

Від 1. жовтня 1938 „Самоосвіта“ наново видає дальший свій відділ

„Найкращих Оповідань Самоосвіти“

Цей відділ „Найкращих Оповідань“ містить оповідання з давньої княжої історії України, оповідання з козацьких часів та з часів Великого Зриву. Крім того буде містити оповідання зі сучасного життя. Вкінці у цім відділі будуть оповідання та описи подорожей у далекі краї з вічним літом, або вічною зимою і оповідання фантастичні. Читати їх буде з цікавістю кожний старий та молодий у читальні, кооперативі, на вечерницях, на товариських сходинах і в родині.

Найкращі Оповідання

виходять по одній книжці щомісяця починаючи від 1. жовтня 1938 р.

Передплата

за 12 книжок (по одній книжці щомісячно, виносить 2·60 зл.
за 6 книжок коштує 1·35 „

Передплатіть самі негайно та приєднайте знайомих! Знаєте добре, що Самоосвіта завсіди дає найкращу книжку!

На бажання Самоосвіта висилає безплатно каталог своїх видань.

АДРЕСА: Самоосвіта, Львів, вул. Міцкевича 7.

Число розрах. переказу 123. На переказі зазначити „НАЙКРАЩІ ОПОВІДАНИЯ“.

06
20728

НАЙКРАЩІ ОПОВІДАННЯ
САМООСВІТИ
МІСЯЧНИК

П. В.

ч. 16.

КОМАХА

Оповідання з історії московсько-
української війни осінню 1919. р.

321.

НАПИСАВ
О. П. БІЛОЗЕРСЬКИЙ

55963/16

У чотирикутнику смерті

Львівська Обласна
бібліотека ім. Шевченка

НАПИСАВ
П. В.

Ожив степ

НАПИСАВ
МИКОЛА МЕЛЬНИК

Львівська державна
наукова бібліотека

291

ЛЬВІВ — БЕРЕЗЕНЬ 1939.

Накладом „Самоосвіти“ кооп. з обм. відп. у Львові

Львівська бібліотека

У чотирирокутнику смерти.

Тема і герен оповідання О. П. Білозерського п. з. „Комаха“ узята з найбільш трагічного моменту в українській визвольній війні, який в українській історії названо влучною назвою: „У чотирирокутнику смерти“.

З одного боку десяткував тоді українську армію тиф; з усіх інших сторін були лиш самі вороги, ніодного приятеля. Ані здоровля, ані ліків, ані зброї, лиш одна свята воля жертвенної боротьби за українську державну незалежність оживляла рештки тих частин, що останками сил кидались до бою з ворогами волі України.

Ніщо не спинювало тих борців — ні смерть, ні знущання, ні безвиглядність боротьби. — У хвиликах, здавалосьби, найбільшої безвиглядности дальшого збройного змагання вистали з українського чорнозему нові боєві сили, що повставали проти панування чужих сил на українській землі. Є це час від жовтня до грудня 1919 року. Тоді саме з розбитих, здавалось, сил Української Армії, утворилась нова армія, яка під проводом генерала Павленка рушила на зади большевицькій навалі, що залила тоді всю Україну по Крим.

Герой оповідання це політичний комісар, політрук, яких призначували тоді большевики до кожної своєї військової частини. Його завданням була пропаганда комунізму і контролю над військовими командантами. Політруки могли бути військовими або й невійськовими людьми, але їх голос був в армії рішальний.

Згадана в оповіданні „Пашковецька волость“ звісна з того, що в тім найтяжчім для Української Армії часі повстала в районі Летичева зі зброєю в руках проти власної української армії, чекаючи в своїй несвідомості на спасення з рук московських комуністів.

Чорношличник, що виступає в оповіданні, це козак української кінноти, яка носила козацькі шапки зі шликами, що повисали на лівий бік шапки. Шлики могли бути різного кольору — звичайно червоного або чорного і від цього поодиноких козаків, або й цілі частини, називано червоно- або чорношличниками.

Денікінцями називано вояків російської армії генерала Денікіна, який своїм завданням поставив відбудову бувшої Росії в її давніх границях, а навіть відбудову царської влади. Старшини тої армії носили золоті відзнаки на раменах і тому їх називано також „золотопагонниками“. Большевики називали їх також білогвардейцями.

П. В.

Комаха

Сава Клименко, політрук 106-го полку совітської армії, з кожним кроком, що наближував його до рідинного міста Літина, ставав більш неспокійний.

Сонце западало за тужний безкрай українського степу. Може хоровитий осінний день вплинув так чорно на думки політрука. Може це була й фізична втома від довгих, виснажувальних маршів — хто може знати, від чого слабнуть сили людського духа?!..

Стисло по марксівськи, в душі політрука не повинна була відзиватися ніяка захована струна з бандури, що виграє козацьку славу кровавих боїв за владу й честь віковичного господаря того степу!

Політрук ще змагався з наступаючою на нього слабкістю:

— Та земля — думав — також хвилює від підземних струсів. Революція іде по ній як повільно. Не знайде ніде берега величя Ленінська ідея...

На обрії повисло сонце на сухім степовім бадиллі, як болючий усміх на дуплавім зубі. Червонанаві пружки вечірних хмар викривились у дивовижну губу: від хмар клалися й піднімалися по степу тремкі, подовгасті тіни. Політрукові лиснуло думкою, що мітичний дух степу розсівся край Поділля і регочеться з нього, аж за живіт хапається.

— Невже в мене починається тифозна гарячка? — неспокійно запитував себе політрук.

Без поспіху й зворушення контролював свій живчик. Бажаючи покінчити неприємну розмову з власними сумнівами, звернувся до команданта полку, що їхав поруч з ним:

— Положення наше видається погане. Степ по ярах поховав села. Вдає мерця, як зловлений жучок. А ту лиш дивись, як раптом оживе, схопитися і скочить тобі до очей...

Жорж Наблюдін, товариш політрука ще з гімназійної лавки, дивився на нього з під лоба. Від якогось часу завважив у його поведенні деякі зміни:

— Чи не розбирає тебе „рідна ненька“ — питає. Він очевидно мав на думці Поділля, а може й цілу Україну, але говорив ці слова жартом і без якоїсь задньої думки. Коли завважив в очах політрука люті блиски, уже жалував, що зажартував.

— Розбирає! — відгризся непомірно злющо політрук. — Розбирає однаковійсько, як тебе розбирала твоя „матушка Россія“...

Хмурився вечір. Їхали даліше мовчки. Обом було неприємно. Чіпались їх відлеглі дні. Клименко намагався збагнути, на скільки свідомої підзорливості було в словах команданта полку. Щоби замаскувати неприємне почування, пояснював:

— Це тобі не Московщина! Не Вологда, ані Рязань, -- а Поділля! Тут за будьяким бадиллям обрізан паном, а кулетом отаманом.

Командант полку не бажав продовження непотрібної на його думку суперечки, а не знав, що має відповісти. Тому мовчав даліше. Політрука, що залишився самотній зі своїми сумнівами, мучили даліше кольчасті думки:

— Вслухуєшся у ту підозрілу тишину степу і насторожено вичікуєш якоїсь небезпеки. Здвоєно загострюються у тобі усі змісли душі. Душі? — спинився на мить над тим словом політрук. — Є вона, чи ні? Ростуть у тобі ще неспросліджені таємні сили, телепатія, телевізія, чи як воно... Майже читаєш у думках другої людини...

Політрук зосередив усю свою волю, намагався з цілою напругою сил придавити те, що причаїлось на самому дні душі і зачало щойно в сумнівах виприскувати як циндра:

— Як думаєш, чи теперечки золотопагончіки у Літині, чи петлюрівці?

Кинув останнє слово, як мога байдужно, щоб не пізнати, що думає. Зпід лоба слідкував за ним, як за викиненим стрільном з міномета. Бачиться, був задоволений з успіху. Відітхнув. Так! Уцілив! Завважив у коханого Жоржика той самий заполоханий вираз очей, як тому чотири роки, коли вибирав йому з голови Ліду.

З тих очей вичитував як з книжки. Жоржові в звязку з Літином було щонайменш байдуже питання, чи там у дану хвилину золотопагончіки чи петлюрівці, головне — чи і як живе там ще Ліда. Від самого можливого натяку на неї він похилив голову. Закриваючи своє зворушення, клепає ніжно свого карого коня по шиї. І мовчав..

У ту мить визволену з несподіваного сполоху думку політрука захопив блискавичний огонь на західнім обрії степу. Над вухами в нього задзизчали злісні комарі:

— Далой! — пішло довжелезною зміюкою по шляху, по якому тягнувся 106-ий полк совітської армії. Стукітня, невпорядковані стріли, раптовна та невимовно нестерпна тиша і новий зрив перестрілки. До цього ще й сонце скануло в пропасну пашу навіженого степу. Ту й там красноармійці стягали своїх коней у придорожний рів. Усеодно цілий полк якби на долоні. З поспіхом рушила пробоева сотня проти невидного, захищеного за обрієм, ворога. Але його вже не було. Той, хто чув себе тут паном, з вередливої вигадки забажав пожартувати собі з гостей, які, не питаючись господаря, вибрались на темну нічку до нього в гостину. Ще з годину стріляла ударна сотня у мовчаливу пропасну пашу.

Командант полку не бажав ризикувати дальшим походом у найближче село, щоб не наколотись на „мазепинських бандитів“, як він називав українських повстанців. Волів радше ночувати в ширім

полі. Велів розставити стійки й ліг спати, докладніше сказати, куняти на підводі в обозі.

Щораз частіші такі неспокійні ночі на Поділлі...

Політрук зовсім таки не міг заснути. Розбирало його революційне сумління на тій новій землі — того передніш на Московщині не відчував ніколи. Не пізнав її, землі, на котрій родився. Не така вона, як думав і не така, як залишив її тому чотири роки. Тепер вона щось говорила у день і шептала в ночі. Але він ще не годен був розізнатися в її мові.

Устав, щоб себе заспокоїти. Ще й ще раз хотів перевірити своє сумління. Він прав — ніхто, ніщо й нізачо не може йому дорікати. Бандитами-ж у степу самі куркулі!... У тому не може бути ніяких сумнівів. Ніяких?

Безумовно!...

Зачав ходити, бо боявся тишини, щоб не заговорила. Степ застиг! І полк застиг у тривозі. Побачив, як Жорж примкнув очі, на яких відбилась думка про Ліду. Це добре! О це дуже, а дуже добре! Політрук з пронизливістю ясновида читав з того обличчя, хоч ніч доволі невидна. Політрук відчув шалене вдоволення з того ясновидіння.

Це його заспокоїло. Він положився біля Жоржа, й не відриваючи очей від його обличчя, дрімав уже як безпечний за свою дорогу сателіт.

Досвіта прокинувся від наглого гулу, що счинився довкола нього.

За ніч стійки переловили трьох типів, мабуть контрреволюційних шпигів, від яких треба добути язика, заки пуститься їм кулю в лоб.

Це діло його й ще двох інших політруків полку: товарища Мусія Осиповіча і Сергея Сергєєвіча Галгагіна.

У чистім полі невігідно й незручно розправлятися з ними. На мапі показується недалеко лісок. Командант полку виріядив туди стежі, полк поснідав і вирушив у дальший похід. Політрук приглядався, які птички попались йому в руки. Їх вели по сере-

дині, а політрук кружляв коло них, як яструб довкруги гнізда зайчиків. Один денікінець, один петлюрівець і один єврей. Той останній годований і такий заляканий, що не в силі втриматися на своїх ногах. Мусіли його щоразу підганяти. Два другі йдуть байдужно, можна сказати гордо.

Показався лісок. У ліску поляна і кілька хат. Полк розтаборився на поляні. В одному з будинків зачався допит.

Привели чорношличника.

Каже, що він не шпик, а козак війська Української Народньої Республіки. Відбився від своєї частини, що мала податись на Староконстантинів.

Мусій Осиповіч не може втриматись від хвилювання. Контрреволюційна наволоч хоче викрутитись з під справедливої кари революційного суду. Нехай виявить, чому переодягнувся за мужика? Є свідок, що пізнав у ньому колишнього прапорщика царської армії.

Чорношличник вияснює, що переодягнений за мужика думав безпечніше добитись до своїх і сплюває з очевидною погордою у сторону Мусія. Не визнає ніякої влади пролетаріату на українській землі. Що в нього за пролетаріат такий наприклад Мусій?!...

Він московського суду над собою не визнає, бо такий суд на українській землі завжди був і буде безправством і насильством.

Мусій сказився. Сергій Сергеевіч спиняє його і вимагає часу для окремої призадуми. Пошепки говорить, що вірить зізнанням петлюрівця. Хоч усі вони клята контрреволюція і не варта доброї кулі, всежтаки він цього типа визнає за військового полоненого, а не за звичайного шпига.

Мусій рішучо іншої думки. Його очі блищать від революційного одушевлення. Саме цього типа він уважає за найбільш небезпечного для ідеї великого Леніна. Це найогидніший агент воюючого

мазепинства. Він думає, що предсідник трибуналу приєднається до його думки.

Клименко розуміє, на яку хитру ставку задумує пуститися чорношличник. Та гра на життя і смерть його зацікавлює, але ніяк не думає її облекшувати безумному грачеві:

— Скажи, суча твоя мати, як ти в таку пору, коли розлітаються денікінці і петлюрівці, міг залишатися своєї частини? Цеж найбільш підозріле!...

— Хорий був, переходив тиф і тому мусів залишитися.

Він очевидно бреше, його уста говорять щось інше, його очі це зраджують. Навіть Сергій Сергєєвіч не може в те повірити і політрук приєднується до думки Мусія Осиповіча.

Приводять другого — денікінця. І то не рядового, а офіцера-білоручку.

— Ти чого туди шлявся по степу? — питає його Сергій Сергєєвіч.

— Шукав за тим самим, що й ти, лиш з іншого боку...

Політрук уважно підстерігає вражіння, яке ця відповідь робить на Сергея Сергєєвіча. Ага, зійшлись два братчики, один кращий від другого...

— В разход!! — вирікає з притиском політрук, щоб не допустити до спротиву.

Спротиву в нікого. Лиш тінь смутку на обличчі Сергея Сергєєвіча. Та не має ради, бо згори приказ, щоб не возитись довго з ніяким пійманим білогвардійським старшиною і відставляти його в небесний „штаб Духоніна“.

За тим приводять Юду Давідовіча. Виглядає як зімнятий лахман. Він — каже зі страху зійшов з ума і втікав наосліп степом, побоюючись денікінського погрому. Пощадіть його, цеж одразу видно, що до ніякого шпiонського діла він нездатний.

Політрук, на Московщині безпощадний, тут став бісом у людській подобі. Кажіть йому виразно,

чи Давідовіч ворог, чи приятель пролетаріату, Ви не дивіться, що він Юда. Це ніяка гарантія.

Мусій Осиповіч, з початку ніби спокійний, а потім чимраз нагальніший. На його думку, життя чоловіка не повинно залежати від цього, зле чи добре проспав нічку Сава Клименко. Він, Мусій Осиповіч, від довшого часу завважає, що товариш Клименко втомлений і працює більш нервами, а не руководиться об'єктивним вислідом слідства. Стан його здоров'я безумовно вимагає, щоби принайменше на якийсь час пішов на заслужений відпочинок.

На устах політрука заграла дивна усмішка. Він ще раз зажадав ясної відповіді: ворог, чи приятель працюючого люду оцей Давідовіч?

Політрук бачив, якою блідністю покривалось хижє обличчя Мусія Осиповіча, як нервозно затискувалися його кулаки, а з очей аж жбухали лютя та ненависть. Клименко кинувся у його сторону:

— Дайте свою руку, товаришу! У вас мабуть нерви більш у непорядку, ніж у мене. Цеж видно. І чи варто так нервуватись?.. Одного буржуя менше, одного більше... За те хіба не потребуємо сваритися, ми, сини трудящого люду...

Товариш Мусій обкинув його поглядом, в якому крилася безодня прихованого гніву.

Тимчасом кашевари заготовили снідання. Клименко кивнув на Китайців, щоби відвели засуджених до іншої хати й допильнували їх, поки полк не скінчить снідати. Сам виходить за Китайцями й дивиться за чорношличником. Бачить, що в того очі горять жаром якогось унутрішнього вогню. Вони ясні й на диво спокійні. Глибока мусить бути віра в ту ідею, яка дає чорношличникові силу й спокій духа в таку тяжку хвилину. Мабуть не мучать його ніякі сумніви, що розсаджують голову політрука від хвилини, коли торкнувся рідного ґрунту. Клименка бере кортячка розмовитись з чорношличником: він бажає вбити в собі наростаючий сумнів

і хоче відобрати щасливий спокій чорношличникові. Він користає з цього, що того ведуть останнього, наближується до нього й кидає йому глумливо:

— Щож, земляче, доборолась твоя самостійна Україна й ти з нею? Га?

Чорношличник підносить свої сині очі, виїзнає хто його зачіпає, відвертається і лиш спльовує з досадою. Політрука це не зражує:

— А слово якесь відповісти можеш...

— Можу, коли так набиваєшся. Коли таких сукиних синів, як ти, має Україна більше, то як їй, сердешній, виборотись?...

Револуція страшніша від війни не тим, що часом може більше кровава. Вона жорстока своїми вимогами правди, які нагло вигвигає перед окремими людьми й цілими народами на бездоріжжях сумління. Політрук стає безрадий супроти тих вимог і лютий:

— Скажи, чортова твоя мати, на якого біса ти бешся з комуною?

Зі загостреним інстинктом застуканого звіра відчуває чорношличник у несамовитім гніві політрука жалісну нотку жебрака, що опинився віч на віч зі своїми сумнівами. Чи забликала йому якась надія, чи загалом стало йому ще більше досадно. Забажав кинути правдою в очі ворогові:

— З комуною? Брешеш! З такими хриstopродавцями, як ти, бемось...

Політрукові по тих словах відхоується і снідати й сидати й навіть дивитися на цілий обоз. Відходить з тяжкою від думок головою у ліс. Ніколи давніше, в тих кільканацяти кровавих місяцях, не чепуляли за ним такі сумніви й не затримували його за руки й за ноги, як оце тепер. Він чув, що спокою йому від них уже не буде — навпаки — гнітитимуть його щораз дужче, чим більше таких чорношличників стріне на своїй дорозі.

Шумливий ліс настроює політрука до золотоканних, та нездійснювальних мрій. Якби так за мною —

марить — було кілька мільйонів українського большевицького війська, він пішовби за мною. А якби в нього стільки — то знов я без надуми пішовби за ним. А на ділі, так як сьогодні, ми обидва слабі. Горимо як огарки в відчинених на розстіж святинях. Який вітер не дуне, яка паршива собака не брехне, огарок гасне.

Ліс задрожав від несподіваного сполоху. Посікло, залопотіло по склепінні, заторохкотіло гушавиною, понісся безладний шум від обозу. Валився. наступав ліс височенними стінами. Скручувався полковий обоз як бита собака й відгризався злякано й наосліп. На всі боки. Політрук біг, не зважаючи на небезпеку, градом куль, щасливо, як люнатик дахом. Допав до хат, а між хатами споткнувся на якійсь людині, що рачки підлізла йому під ноги. Мигнуло йому обличчя якби Мусія Осиповіча й зараз затерлося у куряві, що збилась від дятлевого нащупування кулемета.

Запаморочений тою самою думкою, що гнала його в ліс, політрук став перед хатою, в якій щойно замкнено чорношличника з його товаришами. Китайців, що повинні були сторожити коло хати, не було. Розбіглись стріляти бісові в вікна. Один миг, ту й там, чи хто його не підглядає і політрук одним рухом усуває замок від зачинених дверей. З його грудей видобуваються храпливі, здушені, збішені слова:

— Іди к чортовій матері. Не знаю, хто прав: Я, чи ти. І ви також ідіть собі к чорту!..

До нього звернулося безрозумне зі страху, викривлене безтямним пхіньканням, обличчя Юди Давідовіча. Він що сили копнув його і витрутив за двері. Чорношличника вмиль немає. Політрук перескочив через Юду Давідовіча, що зохляв коло порога. Йому зовсім не лячно, що з усіх усюдів падають стріли. Йому тепер лекше. Втирає рукою чоло — якби хотів обкришити вершки нервів, що гострими шпильками досі наколювали йому

шкіру. Його пальці від чогось липнуть. На пальцях сочить кров. Може дряпнула його в руку якась куля, а може й сам обтовк собі її на чомусь.

Ще якийсь час триває безладна стрілянина і вмовкає. Не минає доба, а вже два рази несподівано нападено на полк. Не дають спокою партизани. Командант полку не відважується тепер без безпеки рушати даліше вперед, але висилає попереду полку й на боки сильні стежі.

Клименко збирає Китайців і лає їх за те що не допильнували в'язнів. Мусій Осиповіч не спускає з нього ока й мовчить. Така настирливість упадає в очі Клименкові. Щоби Мусія позбутися з виду, він глузує з нього, щоби всі чули:

— Від Мусія Осиповіча нам воєнної тактики вчитися! Рачки лізти й кулі попід черево пускати. Ха! ха! ха!

Мусій Осиповіч мовчить, а на його обличчі кам'яніє погроза. Клименко відчуває погрозу, але не вважає її для себе небезпечною. Не підозріває, щоби Мусій міг підглянути, як він випускав в'язнів. Рахує, що на те не могло в нього стати часу, а головне відваги. На мить блискавицею освічує небезпеку думка: а може Мусій біг також до в'язнів? Може хотів визволити Давідовіча? Ця думка трівожить Клименка і видається йому тепер зовсім правдоподібною. Від неї росте неспокій у його душі. Він постановляє собі від тої хвилини бути обережним і слідкувати за кожним рухом і словом Мусія.

Полк помашерував даліше. Злотокрила осінь сіла на поля. Тут і там вилискували до сонця срібним усміхом свіжі ораниці. Хилилися до долу стиглим овочем пізні яблуні. Чекали готові засіки, комори, шпихлірі, обори, цукроварні. Повні, пукаті, ситі, ще ненарушені. Ей, да, білесеньке сало! Ей, да, Україно ти наша!

Полк з голодної, морозної півночі аж захлиснувся.

Командант дістав радісні, заспокійливі вісти, що перед полком немає ворога, крім партизанів. Українська армія розбита й здесяткована тифом, — денікінська здеморалізована в розсипці, завертає поспішно на Бар і Одесу.

Клименко знов їде з Жоржом на переді полку. В нього прекрасне самопочуття. Замість недавніх сумнівів росте вдовілля. Таки показується, що не помилився, орієнтуючись на переможну лявіну все-світньої комуністичної революції. Його надії підлітають високо й далеко поза рідне Поділля понад Відень, Берлін, Париж... Уже бачить ущасливлене людство, а в ньому щасливу й Україну.

До них підходить Мусій Осиповіч:

— Вас не дивує, товаришу, що так часто нападають на нас партизани? І то від часу, як лиш увійшли ми з Московщини на Україну?

— Ні! — спокійно й одним словом хоче його позбутися Клименко. Але Мусій жадібними очима вбивається в нього й уперто чекає його дальшого пояснення. Очевидно, він бажає на цю тему розпочати довшу балачку. Політрук волівби оставати тепер сам зі своїми власними думками. Так недалеко рідні сторони, в яких пригадується йому живим спомином кожне дерево, кожна хата. Зовсім полонює його нетерплячка стрінуги тутешніх знайомих, показатись для одних корисним, для других дозрілим мужчиною, для інших ласкавим, любим, дорогим... Узяти одних серцем, других своїм теперішнім значінням. Стати для одних другом, для інших спасителем, апостолом, пророком. Вичитувати в їх очах любов, подив, улесливість. Але Мусій не вступається і ніяково так без причини мовчати та відмовлятись від розмови. Мусій зовсім не вчувається у його настрої. Він торочить:

— Якби не те, що полк машерує безпосередно зпід Москви, можнаби з певністю один до двох іги в заклад, що хтось від нас тримає звязок з бандитами, що між нами є зрадник...

Клименко з незбитою льогікою виказує фізичну неможливість існування такого звязку. Таку думку вважає зовсім безглуздою. Товариш Мусій мусить зрозуміти, що совітська армія здобуває тепер зовсім новий терен, сильно підмінований ріжношерстною, контрреволюційною та українською самостійницькою пропагандою. Не диво, що звідусіль чигають закляті вороги пролетаріату. І мужик на Україні не такий як на Московщині...

Жорж прислухується, але не встряває в розмову. Тільки щось невиразне висить у його обличчі та відбивається нещирістю в його погляді. Мусія не вдоволила відповідь Клименка й він ще не відчіпається. Навпаки, йому зібралось на жалощі:

— І чого їм ще треба, тим українським дядькам? Ми за них кров проливаем, ми з їх плечей панське ярмо скидаєм, земельку їм під ніс підносим, а вони за якимись фантасмагоріями... козацькими шараварами, шликами вганяють і деруться. Чи це важніше, чи головніше ніж ідея влади пролетарських рад Леніна?..

Питання не легке, з кожним кроком на цій землі більш вагове. Заїхало воно в голову Клименка ще на порозі рідної хати. Тяжко для себе самого знайти відповідь. А яку дати Мусієві і Жоржові?

— Може й ми — піддає свою думку — зовсім непотрібно шукаємо собі придирки з тими козацькими шараварами?... Стисло по марксівськи, це не повинно нас турбувати. Козацька традиція на Україні придасться псові на чоботи, коли ми зачнем будувати нове життя на нових основах... Наші вчителі не даром запевняють, що матеріялістичні сили керують рухами людства... Ви хіба з тим погоджуєтесь, товаришу Мусію?

Товариш Мусій не має часу відповісти. Доходять до нового села й полк розтаборюється, щоб у ньому пообідати.

Клименко придивляється до образу, що в його уяві перемінився уже в стереотип.

Село задалегідь прищулюється, в вікнах пропадають цікаві очі, двері замикаються, життя завмирає етапами від сторони, звідки вступає полк. Лиш собаки лають скажено. Потім полк наступає і окремими відділами, зі заготовленими крісами й міхами облягає кожду хату. Росте шамотня, гул, мішається московська лайка з українськими проклинами, ту й там падає стріл для постраху і розноситься сердешний плач жіноцтва та крик наляканих дітей. Іде реквізиція харчів. Село тремтить, кричить, плаче, обурюється і з обидою у серці замовкає. Ховає суворі, грізні, неприступні очі. З тугою визираєш потім від нього усміху — його нема. Віє холодом з рідного села проти Клименка. Він безрадний. Революція не ньєка...

Ще два дні маршу й полк стане в Літині. Там... Ліда. Білими пальцями розтирає йому чоло й просить, аби воно не хмурилося, бо вона в цьому невинна, що Жорж вганяє за нею. Цікаво, чи ще дальше цвенькає по московськи, чи може пірвала її за собою українська революція?

До Жоржа, від останнього нападу партизанів, щораз частіше приходять Мусій і вони довго між собою перешіптуються. Часом то один, то другий, споглядають на Клименка.

На день маршу від Літина Мусій щезає. На запит, куди він дівся, Жорж відповідає, що поїхав приготувляти кватири для полку в Літині й розвідати про воєнне положення в цілім районі. Клименко знає, що Мусій походить з Любашева на Поліссі, а в Літині має дальшу рідню, в якій був лишень раз ще малим хлопцем. Жорж знає, що краще від Мусія мігби в Літині полагодити все як слід він, Клименко. Чому не післав його разом з Мусієм? Тепер уже все ясне для Клименка. Жорж заздрісний. Жорж не хоче, щоб він стрівся з Лідою раніше від нього. Це мусіло бути темою його таємничих розмов з Мусієм. Тепер уже все розуміє. Але цей здогад ще не зовсім заспокоює Клименка.

Ще боїться якогось лиха. Невжеж він, переконаний марксист і комуніст, починає вірити в невідхильність присудів судьби? Щось хитається також і в тій підвалині його дотеперішного світогляду? Він відчуває якусь ближче невідчувальну небезпеку і від того походить його внутрішній безлад. Тривожить його доля Ліди й непокоїть нагла приязнь Жоржа з Мусієм.

Полк зупинився у селі, в якому перед війною якийсь час учителював батько Клименка. Знов стереотип, на вид якого здригається Клименко і який відбирає йому охоту зустрітися з кимбудь зі знайомих. Відчуває глибоке упокорення, що не має в нього змоги ані відваги зарадити безнастанним реквізиціям. Правда, що революція не забавка, але де ті люди, котрих вона обіцяла ущасливити? Він їх боїться і втікає боком вулиці і загород. Здалека, як злодій, скрадається до шкільного будинку, в якому знов боїться зустрінути знайомого з діточих літ учителя. Не завважив на шкільнім будинку ніяких змін, лиш новий український напис замість старого, московського. Це відкриття заскоботало його приємно коло серця. Недалеко від шкільного будинку зірвався гармідер. Гурток красноармійців возився з якимсь старичком. Хтось у селі доніс проти нього, що видавав комуністів у руки петлюрівцям і його вели на розстріл. Клименко здалека пізнав, що це місцевий учитель, який перед війною часто бував в гостях у його батьків і вони в нього. Він сам мило згадував неодну милу гостину у веселого „дядька Охрима“.

Клименко задрожав зі зворушення на вид цього, що побачив. Старик немічним, заляканим голосом закликався, що не винен, що ціле донесення проти нього це підлий наклеп. Але його не слухали, ним поштуркували, його тягнули по дорозі й знущалися над ним. Якийсь красноармієць нещадно вдарив його прикладом по голові.

Клименко з жаху аж примкнув очі, а коли їх

отворив, побачив червоний струмок, що спливав зі сивого волосся по обличчі старого. Внутрішній голос приказував йому бігти на рятунок старому, але ноги відмовляли послуху.

За дядьком Охримом з рук красноармійців видиралася якась старша пані. Він пізнав її. Ця достойна бабуся, це жінка старичка, яка нераз, малим, брала його на руки. Її кликали „дядиною Оксаною“. Знесилена впала серед дороги. До неї припали сільські жінки. Кількох дядьків вибралось з делегацією від села до команданта полку, щоб вимолити в нього старого вчителя від розстрілу. Один з них подорозі впізнав Клименка. Цілий гурт обступив його:

— Ради Бога, рятуйте, скажіть за стариком якесь слово. Виж знаєте, який він. Якже так може бути, щоб розстріляли невинного чоловіка?!..

У Клименка зявилися нові сили. За всяку ціну бажав вирятувати старого. В його голові зродився не шум, а клекіт думок. І страх. Уперше брав його такий страх. З дотеперішного досвіду знав, як легко знайти між такими жахливими трибами, в які оце попав дядя Охрим, а як тяжко з них видобутись. Свідомість того могла всякому відібрати цілу відвагу й надію. А Клименка мучила ще думка, чи вспе на час. Це фронт, а на фронті з ніким довго не воловодяться. У вирі революції трагедії одиниць незамітні. Вони можуть погирати масами, як мухи. Немає часу на них оглядатися...

Делегація добилась до команданта полку й виголосила йому своє прохання. Клименко потягнув Жоржа на сторону. Він вимагав звільнення старого так нагальнє, що командат аж здивувався:

— Що з тобою, Саво? Заспокійся. Це може твій родич?

Він завважив, що в Сави з незвичайного зворушення вянуть слова в горлі. Сава цілий дрижав, а його голос ставав храпливий: „Львів. Бюро“

— Чесний чоловік, отой старик. Оср... Це

більше як родич! Розумієш? Цілий вік збавив на праці для народу...

Командантові полку трохи дивно:

— Були свідки — відповів з виразною нехиттю, — які виказали, що цей твій старичок не такий уже святець. Стояв на службі петлюрівської контррозвідки...

— Я ручу за нього! — вибухнув Клименко. — Я!

У тоні його слів — гнів, в очах — горячка. В змісті мови мало переконливої сили. Зате гомінка розпач. Жорж привик до зовсім іншого Сави. До людини зі сталевими нервами. Саме ця нагла переміна людини заставила його здивуватись:

— Чи ти не слабкий, Саво? Я зовсім серіозно...

Але в тім моменті політрук опритомнів. Звітрив небезпеку й ніби зовсім холодно, в'яснював:

— Не може, не повинно таке бути, щоб ні з цеї, ні з тої причини, зі самого доброго дива, розстрілювано невинних людей, ще й зовсім нешкідливих стариків...

Командант не переставав дивуватись:

— Не може... не повинно... — повторював ті слова, півголосом і з увагою, якби їх прочищував щідилком. — А давніше могло... Аж кров у жилах часом застигала, так могло... Ну щож? Нічого не вдієш. Коли ти ручиш, приймем твою поруку...

У тій хвилині долетіли до них два громовиті, вривчаті стріли й разом з ними протяжний, несамовитий лемент жінки.

Клименко поблід як стіна, дядьки заніміли. Вираз очей Клименка став блудний. Він спалахнув, закипів і закостричився, як ранений хижак:

— Це вбийство! — закричав. — Це безглуздий морд!

Розпачливе голосіння жінки, очевидячки, якби зажива розпанахувало знову Клименка й позбавляло свідомости. Осінне листя дерев, що падало до долу, вилискувало скривавленими ножами. Все

це разом — той оглушливий гам, що йшов з лементом жінки по знайомім селі й ця грудувата від закипілої крові, земля, сколочувались в уяві Клименка в білий жах. Безтямними очима водив по дядьках. До нього з палаючими, як у змія-давуна, очима наближувався Мусій Осиповіч :

— Чи варто за одного наймита буржуазії піднімати такий шум? — говорив він з притиском — У вас, товаришу Сава, нерви таки зовсім розхолітані. Чи може я помиляюсь?..

Його слова гладжені в фалшивий самоцвіт. Ніби приятні, в дійсності різали як крига. Це привело Клименка знов до притомности. Він звернувся до дядьків :

— Ідіть. Пропало... Ми спізнались...

Намагався їм усе те сказати тоном якнайбільш байдужим. Слова жужмились і ломались у безладну хлань. Ситуація ставала зрадлива.

Дядьки стали неповоружні, якби задубіли й занімели. В тишу нахабно розсміявся Мусій Осиповіч. Коли ображені дядьки повернули до нього свої суворі очі — здавалось, що в тім моменті зачнеться щось неминуче, страшне. Клименко зрозумів положення. Гнів обурення придавив гнівом одчаю :

— Ідіть геть, до чорта, а то не лишу по вас і пилуги! — скочив до селян.

Дядьки безрадною громадою поволіклись у село.

А потім настала така дика ситуація: Мусій Осиповіч хіхікав, Сава Клименко видихувався з люті, а командант полку дивився на обидвох допитливо. Було дуже неприємно, поки не заспокоївся Мусій Осиповіч. Тих пару хвилин вистарчило, щоби Сава припровадив свої нерви до сякого-такого ладу :

— Зроблено? — перший відізався до Мусія Осиповіча Наблюдін.

— Так! — подавлюючи свій сміх, видушував

зі себе Мусій. — Літин дванацять годин уже в руках червоної армії. Візд туди зовсім вільний. Квартири визначені.

За хвилину вигуками відїзджаючих вояків ожило село. Стріпувалось безсило, як обдерта з піря домашна птиця. Полк нажертий, оббуханий, повільно виїздив зі села на дорогу.

Клименко гасав боками, вганяючи своїм неспокійним гнівом до втоми. Дороги були заїзджені й часто розгалужувались на поля. Клименко глядів на похід і нагло весь його неспокій вилився у жовч:

— Тягнеться той полк, як весною пажерлива гусениця з теплої комори на свіжу зелень...

Потім пристала до нього Ліда. Виринала з морської піни, світила зіркою, блудила рубчиком місяця (далека й холодна), то знов боліла як рана, усміхалась як весняний ранок, миналась як літо й жактіла жаром полудневого сонця.

Так було завжди й так залишилось. Ліда завжди однака. Калейдоскоп, що за кожним рухом змінє свій образ. Українка, з московською політурою, яку зневолив Пушкін, Достоевський, Толстой, а яку поганим малоросійством заразив Микола Гоголь. Добре, що цей останній, це герой ще з дев'ятого століття. У нашому, двадцятому столітті, Гоголів уже не буде... На чорта вони кому здадуться. Буде комуна, батьківщина всього пролетаріяту світа без різниці нації і раси...

— Xi! xi! xi! —

Це так сміється Мусій Осиповіч і таклюбить Україну оця лабата гусениця красноармійців, що суне аж з під Рязаня, Вологди і Москви на жир на Поділля. На Поділлі є Пашковецька волость, що стріляє на чорношличників і чекає на московську гусеничку як на своє спасення...

У Клименка норовистий кінь. Не хоче й не може йти рівною ходою. Нерівно йдуть також знорвлені думки їздця. Нагадуються йому Микола

Скрипник і Юрко Коцюбинський, які запевнювали, що комуністична революція запалить і відмінить увесь світ, а з її побідою прийде також слава і воля України. Тому ріж рідну сестру, брата, неньку, коли вони, заражені національним, чи релігійним забобоном. Заріж сам, або дай без жалоців на заріз, хочби й рідну дитину, бо знов настав на Україні лютий час Гонти... Дітей ще можеш мати сотню — байдуже чи шлюбних — аби вільних від усякої неволі... Заріж навіть любу, не жалій її, бо коли вона ворог совітів, то це колода на шляху визволення України. Дівчат, що можуть стати твоїми, знайдеш в Україні ще сотню, але не буде для України такої другої нагоди! Не буде?

Знов розіпнявся спокій на хресті сумнівів. Можна здурити...

Клименко розпачливим зусиллям вишарпує одну й другу руку з хреста й шойно зависає комить головою:

— Отже в комуні, чи ні — воля рідного українського степу? Скажи, хто знає, скажи! Я розстріляю Ліду без вагання, або вона перестане чманіти. Ліду, цю вюнку, однуку на цілий світ, Ліду, розстріляю як власне серце!... Ось яку Ліду!... Це було по покінченні гімназії на товариських вечерницях, які влаштовано на пращання. Ліда завжди спрагнена, як висушений степ. Води, чи вогню. В кутику, коли всі пари гуляли, а я її не знайшов, бо Ліда десь щезла — зляпав я їх, як цілувались на самоті обоє, Ліда й Жоржик. Я бачив, що вона аж горіла й тому розявився. Ударив любливого Жоржика по зубах, він віддав мені і... ошалів. Я знав, від чого можна через Ліду ошаліти. Коли наближаєшся до неї — вона вся влазить у тебе й тремтить. Сама згарає як суха степова трава й залишає, як по пожарі, не тугу, — але спрагу, невгашену спрагу по собі. Ласиться як кітка:

— Тебе люблю Саво, бо ти гарний, сильний і дикий як хижак. У Жоржа млію в руках і щож

я винна? Я втікаю від нього, але я його жалую. Його я моглаби тільки любити, а без тебе я не годна жити. Чи тобі це вистарчає? Хочеш доказу? Нічиєю я ще не була. Хочеш, бери мене.

Це йому вистарчило. Розлучила їх війна, а злучить революція. За годину, найвище за півтори, скінчиться мука кількалітньої розлуки й туги.

Жоржик з Мусієм на переді...

Гусеничка дріботіла ніжками, викручувала неситим тілом, никала шляхом то в один то в другий бік головою, зазираючи всюди за жиром.

Невже такі ненажери можуть принести спасення Україні?

Сава Клименко висить коміть головою, як на стремені, а дикий кінь волочить ним по полі. Поле чорніє. Наступає вечір. Дня в жовтні скупю, як сонця, але вже показався Літин і чоло походу, не оглядаючись на боки, суне просто на місто. Незабаром полк ховається між забудуваннями і розпадається вулицями.

Вечірній сумерк здригається час від часу від гуку ледачих крісових вистрілів. Знак, що військо розміщується по квартирах і ту й там хтось стрілить на жарт, чи на пострах, або й з необережності.

Клименко приспішує коня, щоб злучитися з Мусієм Осиповичем і розміститись у хаті, яку призначено на квартиру для полкового політбюра. У загальній шамотні, яка повстає завжди при такій нагоді, не стикаються, не балакають і розходяться у місто.

До Ліди дорога через жидівську дільницю. Вона замітна всіма прикметами гетта. Все всуміш і без ладу. Малі, деревляні й більші, муровані дома. Нужда з багацтвом. Широкі дороги й тісні, пригноблені заулки з розхристаними безстыдно жінками. Проте вони вірні своїм чоловікам і разом з ними потапають у бруді й нужді. З похмурих, насплених вікон виглядають, і з поспіхом пропада-

ють лица з німим виразом присяги, що не виконали злочину, за який ви їх і не думали обвинувачувати. Настрій полохливий, як на небезпечних чатах. У сутінках постійно чаїться страх з відчайною відвагою.

А потім усе рухнуло, — як лявіна. Хоч зачалось таким відносно тихим вечером... Клименко минав гетто і саме в тій хвилині обмаль, що не розбився на закруті з людиною, якої тут ніяк не сподівався зустрінути.

Це був чорношличник. Неможливо було не пізнатись. Бодай закласти, а мусілось — такий був сильний удар. Очевидно, що чорношличник хотів мигом ускочити в якусь іншу хату, бо щось йому в першій загрожувало, а Клименко летів до Ліди.

— І чого ти ту шляєшся, раз вирвавшись чортові з зубів? — гримнув люто Клименко.

— Ту, в місті безпечніше, — в селі не так! Це тобі не повстанська Київщина, ані Херсонщина, де кожде село тобі захистом... Чорт надніс тут саме вас, що мене бачили, холера на вас!! Хіба ніч мене ще сховає...

Клименко був лихий. Хотів тому козакові поможти, а якийсь біс перехрещував дороги.

— Ходи! — буркнув по надумі. — Я тебе сховаю.

А тимчасом з глухого переулка слідили за ними жагучі, мстиві очі Мусія Осиповіча. Для певності взяв він зі собою ще двох чекістів, щоб мати їх при собі на випадок потреби. Від часу, як підглянув, що Клименко випустив засуджених на розстріл в'язнів, рішив не спускати з нього ока. Не знав мотивів його вчинку. Думав, що в ніякому випадку Клименко не зробив цього зі страху, побоюючись, що полк міг бути оточений з усіх сторін ворогами. Такого слабосилля політрук не виявляв у ще тяжчих ситуаціях. Це не був слабодух. Можна ще тільки припускати, що в тім випадку став

мякший, бо всі ті три засуди смерти міг уважати за гострі. Ось також він вибирався визволити Юду Давідовіча і лиш густі кулі машинового кріса та сам Клименко йому перешкодили в виконанні заміру. Вже з увіходом на українську територію завважив Мусій Осиповіч у поведінці Сава Клименка великі зміни. І не лиш він, але й командант полку. Політичні комісарі, це не лиш сумління, але й вуха революції. Мусять бути чуйні на всяку можливу зраду. І краще смерть сумнівам, як революції.

Поспіх, з яким політрук Клименко влаштувався на квартирі, задивував Мусія і здвоїв його запідозріння. Пішов крок за кроком за Клименком, удаючи звичайну військову стежу. Аж раптом, ша!

— Ша, бісові сини! Не шевеліться! Ту станьте. Я підійду ближче. На кождий мій заклик „руки в гору“ прибігайте, а коли ні, то стріляйте.

Мусій пізнав чорношличника. Відразу стало йому ясно. Зрада. Ганебна зрада і звязок з ворогом. Належалоб просто дати приказ застрілити обох типів без суду на гарячій учинку, як таємних змовників.

Але Мусія розпирала зрадлива жага влади. Не міг пбороти в собі охоти раба побавитись мукою свого дотеперішнього, справжнього чи уявного пана. Залюбки придивлятися, як збирає схоплену жертву революції страх, який досі мучив його, здеклясованця, його, члена вивласненої нації. Це йому справляло розкіш і він не міг вийти з дива, чому тої розкоші не вживають і нею не впиваються усі досі поневолені, гноблені, упокорювані, доптані, визискувані.

Зійшов тихенько з пішохода на гостинець і підходив як кіт. І скочив:

— Товариш політрук, Сава Клименко, ту? І в такім товаристві? — вирецитував одним духом.

Але в ту мить умовк. Знов щось скрикнув і лиш замажав руками та захарчав. Чорношличник ухопив його за кістку в горлі так, що перестав хар-

чати. Потім вулицею розляглись спішні кроки і впади два стріли. Один по однім. І звалились два тіла. Зараз потім упав третій стріл і дві постаті шугнули в гетто. Одна одну тягла за собою. Переулками, виломами в парканах, стежками попід хати, якими минались діточі літа.

Політрук знав, що по таких трьох стрілах у жидівській ділниці не важиться жива душа відкрити віконниць, а не то двері, щоб заспокоїти свою цікавість.

Стало вже зовсім темно. Дві постаті, тримаючись цупко одна одної, ішли спішно безлюдними вулицями й лиш наслухували, чи не йде погоня.

Не йшла. Тут і там падали дальше недоречні стріли. Доходив здалека шум з міста, як шум великої ріки. Але знайомого гупкання погоні не було чути й обі тини звільнили ходи, щоби самим не впадати в очі та в уха ворогам. Ніхто не бачив недавнього короткого двобою, а стріли мабуть принято, як звичайні, на фронтовій лінії.

Тепер Клименко думав над тим, якби найкраще вийти з положення. У найдальшій уяві продовж кількох днів рипалась у нього уперта думка, дарма, що замикав перед нею двері. Ще не зовсім бажав її, бо ще не освоївся з нею. По двобою та думка широко розперлась у дверях. Не вступалася, не дала себе викинути:

— Тепер мені з тобою хіба одна дорога... — звернувся він до чорношличника.

— Хіба! — погодився чорношличник.

— І то зараз, бо завтра тут миш дірою не втече...

— Не втече... — ще раз погодився чорношличник.

— У повстанці, до Шепеля?

Чорношличник тим разом уже не притакнув!

— Пустий вітер! — буркнув неохочо. — Вкінці Шепель тепер у Хмільнику.

— То куди? — уже невдоволено відбуркнув Клименко.

— В армію, у регулярну українську армію.

— Розбита-ж!...

— Духа розбити не годен. Армія нації вічна, коли вона раз закоштувала волі. Лиш здібних організаторів, старшин їй треба. А їх так мало, так болючо мало... Підеш?

— Ще хвилину. Ще ту в Літині маю одно діло...

— Певно баби тобі тепер захочується! — обурився чорношличник.

— Ні! Спокою душі...

— Побилаб тебе лиха година з твоєю душею. У таку пору...

— Це не така проста справа.

— Тимто й горе, що в нас усе не просте, погорблене, кошлате...

Чорношличник сплюнув.

— Дослівно три хвилини...

— До біса там! — гнівався чорношличник. — Стільки часу міг витримати, а тепер не годен. Не вірю! Ходи! Ту одна хвилина з дурного розуму вбиває! Ходи!

— То не хочеш мені товаришити?

— І чогож ти так уперся? — безрадно, але вже співчутливо запитав чорношличник.

— Хочу знати, яка мені буде Україна? Смутна чи весела?

— А щоб ти скис, кисляку! Хіба тобі не однаково? За всяку Україну треба битись і всеодно, чи тобі смутно, чи весело. Ти бачив коли смугного вовка в лісі? Коли бачив, то він уже давно здох, або його роздерли...

— Піду сам.

— Такого дурня самого не пускають. Веди, рідна матінка побилаби тебе!..

Клименко відітхнув. Ішов тихо. За багато нараз на нього впало. Відчував це і хотів ще ліку...

За хвилину скрутили й застукали до дверей одного дому. Дивно, чому в ньому не було вояків.

— Чую навис лиха! — шепнув з дивною трівогою в голосі Клименко. — Ще такого зі мною не бувало.

Дім був мертвий. Ніхто не відмикав дверей, хоч відчувалось, що там є ще хтось живий. Від одного вікна йшло блимаве світло. Клименко з усієї сили потиснув двері й вони подались.

Війнув проти них запах горючої свічки з темної челюсти. Ввійшли. Перший Клименко. За ним чорношличник. Клименко біг і раптом:

— Ох!

Задеревів.

— Матінонько Христова! — так і вирвалось йому з уст.

Чорношличник мовчки захопив його в свої руки, зі залізним спокоєм усунув його трохи в бік і...

— Тепер я тебе розумію.., — шепнув сам до себе.

На стільчику блимав каганець коло кровавих цвітів жоржин. А на долівці дві жінки. Одна зі закритим обличчям — з блідим як, у трупа, лицем, також якби нежива.

— Не гомони! Май розум! Війна! — глянув йому пронизливо в очі чорношличник, а викидав ті слова зі себе як холодну сталь.

— Ту стій! — приказував — А я подивлюся сам.

Клименко слухав. Ані не ворухнувся. Здавалось, що зовсім не знає, що з ним діється, лиш піддається несамовитій силі, з якою ухопив його чорношличник.

А той підійшов до обох жінок, що лежали безвладно, як два трупи і підняв заслону з лица одної.

— Вбита! — сказав твердо в глушу, аж застогнало по відчинених челюстях других кімнат. Клименко подався наперед.

— Чекай! Не рухайсь!

Клименко приостановивсь як сонний. Черношличник заспокоював його рівнозвучним голосом:

— Я сам тобі скажу, що маєш робити! — і підійшов, не міняючи такту рухів, до другої жінки та нахилився над її обличчям.

— А та жие, лиш зімліла. Ти знаєш де є вода. Принеси.

Клименко не розумів нічого більше. Знав лиш, що має принести воду. Мов у сні обернувся поволи і якби нерадо. Ішов просто й непомильно, хоч усюди було темно в хаті. Без стуку натрапив на горнятко в сінях і зачерпнув ним води в коновці. Мовчки подав горнятко черношличникові.

Тим самим відміреним тактом черношличник показав Клименкові другу жінку і вискандував з притиском, без наголосу:

— Вона тобі скаже, що сталося. А ти будь тихо. Не розпачай. Ти вояк!

Клименко знав уже все. І знав, що має робити. Майже розумів, що має відчувати. Усю порожнечу в голові, в яку з початку хотів кричати, заповнив собою черношличник. Не було куди слова писнути.

Це була старша жінка, оця, котрій черношличник скропив лице водою і звільнив від утиску одягу шию.

— Що це? Що зі мною? — зідхнула — Ах!

— Тихо! Тихо! Пані. Вже сталося. Не відстане. А ти слухай.

Здається, що старша жінка так була вибита зі сил, що вже й плакати не могла. Змученим, болісним голосом розповідала:

— Пішла за денікінським офіциром. А той кинув її серед поля. Надійшли большевики й розстріляли її як запідозрену шпійку в користь денікінців. Це він, він її розстріляв, Мусій Літнер, родич Юди Давидовича !!!...

Підняла руки, як скаргу до неба.

На звук цього прізвища здригнувся Клименко цілий, як від горячки. Старша жінка ще не подивилась на нього. Говорила до чорношличника. Світло каганця було слабе так, що всеодно не впізналаби Клименка в тіні. Але він сам уже знав усе. Лише не міг нічого робити. Думав, але не міг думки вивісти.

— А Жорж збожеволів — продовжувала жінка — як її убиту побачив. Ідїть, пане, успокоїте його. Я боюсь, що він зовсім стратив глузди й на все. Он там він. Що я нещасна зроблю зі своїм горем?

Вона впала знов на трупа і важко схлипувала.

У тій хвилині з відкритих дверей вийшов Жорж, що прийшов ту раньше всіх:

— Запалимо світ, висушимо океани і помрем! — кричав він піднесеним тоном. Нагло замовк. До нього кинувся Клименко.

— І ти, ти також її убив! — вибухнув він, але зараз спинився, бо вже тримав його в своїх руках чорношличник.

Жорж тер обома руками чоло, якби хотїв з нього видобути якусь думку, а вона не давалась. Він не відривав своїх очей від Клименка. Щось висіло йому на устах, якісь слова, щось ясне мигало в очах і скаламучувалось. Жорж мучився, тряс головою, якби хотїв з неї звалити якийсь прикрий тягар. Вкінці знов підняв руку і кричав голосом пророків:

— Запалимо світ!

Чорношличник узяв Клименка за руку і глянув йому остро в вічі:

— Той одурїв! — сказав тим самим тоном, що й передше, до Клименка. — Але нам не вільно! Ходи. Ми ще маємо Україну рятувати. Ти знаєш дорогу. Веди.

Клименко вїв. Лиш один раз зумїв вирватися з рук чорношличникові. Тепер ішов слухняно й намагався скупчити свої думки. Але вони розбігались.

і лиш одна вбивалася в мозок:

— Мусимо Вкраїну рятувати.

Ішли в ніч. Степ відкривав їм свої широкі рамена. Ішли на північ. Минули цукроварню і ніхто їх не затримав. Клименко видів ясно, де є яка можлива небезпека й куди можна безпечніше про-смикнути. Аж вийшли на мощену дорогу до Хмільника.

— Будеш спокійний.

Чорношличник висловив так свою думку Клименкові. Клименко притакнув головою.

— Твоя любка зрадила тебе з денікінцем. Україна тебе ніколи не зрадить, коли ти віддаш їй своє серце, кров...

— Правда! — відізвався тихо Клименко.

На степ, якби глянули з неба розіскрені, зворушені від щастя, очі мільйонів предків, що жили тут перед десятками й сотнями літ. Ніч над степом зачала вигравати чарівну мелодію зір. У душі Клименка загомоніла рідна пісня, непереможна українська пісня, яка поконала всіх ворогів і протривала зраду. Клименко вертався Україні.

Чув, що та ціла людська маса з півночі, з якою досі жив і боровся, стала йому чужа зі всіма своїми думками й почуваннями.

Вона ненавиділа цю землю, він її любив. Для нього ця земля приносила погоду, соняшні краєвиди, місячні ночі, золото пшениці, гаряче життя — а для них, — вони це нераз говорили — лиш слоту життя, муку. До нього, сина чорнозему, земля була доброю матір'ю для тих міщухів увижалась лиш відкритим гробом.

Від тих думок відорвав Клименка рівний голос чорношличника:

— Не будеш жалувати за тою дівчиною. Вона тобі була чужа й за чужу справу впала.

— Правда! — повторював за шепотом українського степу Клименко.

— Знаєш, відколи тебе веду?

Чорношличник усміхався. Його погляд злагіднів.

— Знаю! — винувато відповів Клименко. — Від неправого суду над тобою. Але степ переманив мене ще давніше від тебе. Ти не був би такий сильний, якби не вона, українська земля.

— Зможеш іти сам?

— Зможу.

— Памятай, щоб не зблудив знов. Щоб не летів до чужих вогнів, як комаха. Бо обпалиш собі лиш крильцята і терпітимеш.

— Правда.

Ішли, обнявшись, на північ. Проти них ішов ранок.

Чорношличник міцно стискав свого нового товариша.

Клименко приходив до себе. Думав про Ліду, про свого товариша Юрка Коцюбинського і інших.

— Всі вони комахи. Чим більший ворожий пожар, тим скорше ошпаряться і пробудяться. Але без крил.

Чорношличник, якби читав у його думках.

— Не турбуйсь, друже, що так мало тих, що врятували свої крила. Біль нашого покоління стане запорукою здоровля того покоління, що дійде до власного сонця по нас.

О. П. Білозерський

І ожив степ...

Затрявся степ — і від могил
 Устав, злетів козацький дух;
 Почувся шум в горі від крил,
 Пішов під небо в хмари пил —
 І хтось ожив... Двигнувся рух
 Здрігнувся степ, всміхнувся гай
 І простогнав — збудився бір,
 Ударив грім! Проснувся край
 І хлипнув степ: весна, вже май!

Полетів зов з долин до гір...
 — Там хто?... Там хто?! — спитав Дніпро.
 — Вже йдуть! — озвався гук з армат.
 — Вставай зі сну, вставай маро! —
 Вали гроби, буде добро, —
 Хтось крикнув до прибитих хат.
 Вставай, вставай! У руки кріс
 Луна на небі! Гей!... Горить!...
 Вже вихор полумя розніс,
 Сто рук підняв до неба ліс —
 І до луни відбився крик...
 І десь з поганьблених святинь
 Ожив новий життя псалом,
 І десь з тяжких завітних скринь
 Розвіялась пожовкла тлінь —
 І встало гасло над селом
 — ідемо!... Йдемо!... Ах не дамо
 Горіти стріхам!... Мести! Кар!
 Плуги в мечі замінімо!
 І — заскрипіло десь ярмо
 І задрожав глухий пожар.
 Із над Дніпра...
 Зірвалась туча в гураган;
 З руїн двигнулась Січ стара,
 Із морем крикнула гора
 З гробами усміхнувся лан.
 Стотисяч віч, стотисяч рук
 В гору піднялось до присяг:
 — Усі йдемо і дід і внук, —
 Досить ярма і лютих мук,
 Наруги вражої, зневаг!...
 Бунчук, пірнач і хоругви
 Зеліли дивно у луні;
 І знов від рідної керви
 Весь степ ожив серед трави,
 Всміхнувся в зорях крізь вогні...
 І — в крок один, крізь бурну ніч
 Пішли козацькі лави в тан:
 Одно звено з рамен і пліч!
 — Не вмерла наша мати — Січ!*)

Староконстантинів 1919 р.

*) З к. Червоної Калини з р. 1923.

Микола Мельник.

Курення дає тому
насолоду, хто курить
У ПАПЕРЦЯХ І ТУТКАХ
„КАЛИНИ“

Читайте
„НАЙКРАЩІ ОПОВІДАННЯ САМООСВІТИ“

Дотепер вийшли такі цікаві оповідання:

1) Страх у лісах Індії. 2) Огонь умер. 3) Між чорними людьми в Африці. 4) Давні люди і звірі. 5) Пригоди Українця на тім світі. 6) Борці за волю, 7) Козацька дитина. 8) Панцирний поїзд „Стрілець“. 9) Козацька любов. 10) Подорож у Сибір. 11) Боротьба світів — емігрантів з Марса проти мешканців Землі. 12) Червона квітка — оповідання з боїв за Київ у серпні 1919. року. 13) Трембіти грали. Оповідання з життя опришків. Перша частина. 14-15) Трембіти грали. Друга частина. 16) Комаха.

КОЖНА ОКРЕМА КНИЖКА є з образками і коштує 25 грошів, а з поштовою пересилкою 35 грошів.

Хто купує зараз 12 книжок, той платить тільки 2'60 зол.
6 книжок, той платить тільки 1'35 „

Замовляйте!

Читайте!

САМООСВІТА — це рідна школа в кожній

Дотепер видала „Самоосвіта” 108 книжок ких ділянок знання: історія України, історія ці світу, історія селянства, історія української революції, історія большевицької влади, наука природи, наука про життя, наука про людину, наука про здоровля, наука про народне господарство, наука рахунків, наука геометрії, опис усіх держав, наука про суспільні рухи, великий словник чужих слів, життєписи М. Грушевського, І. Франка, Лесі Українки, Т. Шевченка, наука про рослини та про звірів і. т. д.

Всі книжки писані науково, але дуже приступно. Мають багато образків і мап.

Придбайте ці книжки до своєї хати і до читальні та кооперативи!

Комплет дотеперішних 108 книжок
коштує лише 24 зол.
з поштовою пересилкою.

Передплата на рік 1939 (що місяця одна книжка)
коштує лише 3— зол.

Жадайте безплатних катальогів.

Редагує колегія. Відповідальний редактор Др. Матвій Стасів
Адреса Редакції та Адміністрації: Самоосвіта, Львів в
вул. Міцкевича 7;

Адреса для заграниці: „Samooswita“, Mickiewicza 7 Lwów.

РЛ 291

О. Білозерський

КОМАХА

П. В.

У чотирикутнику
смерти

М. Мельник

Ожив степ